

- // Новая и новейшая история. - 1989. - № 4.
11. Виноградов К.Б. Европейская дипломатия в начале Восточного кризиса 70-х годов XIX в. // Вопросы истории. - 1977. - № 8. - С. 56-66.
  12. Виноградов К.Б. Основные направления внешней политики Англии, Австро-Венгрии и Германии в период Восточного кризиса 1875-1878 гг. // 100 лет освобождения балканских народов от османского ига. - М., 1979.
  13. Восстание в Боснии и Герцеговине и великие державы в 1875-1876 гг. // Международные отношения на Балканах 1856-1878 гг. / Отв. Ред. В.Н.Виноградов. - М., 1986.
  14. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII - начало XX в. - М., 1978.
  15. Грачев В.П. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII - XIX в. (Внутреннее положение, предпосылки национально-освободительных движений). - М., 1990.
  16. Гришина Р.П. Политика России на Балканах во второй половине XIX - начале XX века в свете проблем буржуазной модернизации // Славяноведение. - 2000. - № 5.
  17. История Югославии: В 2 т. - Т. 1. - М., 1963.
  18. История внешней политики России. Вторая половина XIX века. - М., 1997.
  19. Нарочницкий А.Л. Балканский кризис 1875-1878 гг. и великие державы // Вопросы истории. - 1976. - № 11.
  20. Никитин С.А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70 годы XIX в. - М., 1970.
  21. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. - М., 1990.
  22. Кондратьева В.Н. Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине. - М., 1971.
  23. Поплыко Д.Ф. Боснийско-герцеговинское восстание 1875-1876 гг. и национально-освободительные движения на Балканах // Балканские исследования. Вып. 3. Освободительные движения на Балканах. - М., 1978.
  24. Поплыко Д.Ф. Боснийско-герцеговинское восстание и русско-турецкая война 1877-1878 гг. // Балканские исследования. Вып. 4. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и Балканы. - М., 1978.
  25. Поплыко Д.Ф. Васа Пелагич и Россия. - М., 1983.
  26. Поплыко Д.Ф. Проблема освобождения народов Балканского полуострова в русско-сербских отношениях начала 70-х годов XIX // Балканские народы и европейские правительства в XVIII - начале XX в. (Документы и исследования). - М., 1982.
  27. Хевролина В.М. Революционная Россия и боснийско-герцеговинское восстание // Балканские исследования. Вып. 3. Освободительные движения на Балканах. - М., 1978. - С. 39-50.
  28. Вяземская Е.К. Босния и Герцеговина во внешнеполитических планах России в 50-70-х годах XIX в. // Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. - 1878 г.). - М., 1995.
  29. Вяземская Е.К. Босния и Герцеговина: между Западом и Востоком (начало XIX - 1878) // На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославских народов. Конец XVIII - начало XX в. - М., 1997.
  30. Вяземская Е.К. Конфессия и национальность в историческом развитии Боснии и Герцеговины // Роль религии в формировании южнославянских наций. - М., 1997.
  31. Чуркина И.В. Национальная церковь на Балканах как фактор национальной консолидации сербов и болгар // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX века. - СПб., 2002.
  32. Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875-1878. Документы. - М., 2008.
  33. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. - М., 1952.

І. В. Олійник

МОДЕЛІ УСПІШНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У сучасних умовах, коли, з одного боку, реальністю є шквотий занепад окремих сільських господарств, а з іншого – утвердження українського фермерства, здатного гідно відповісти на модернізаційний виклик, виникає потреба в ґрунтовному дослідженні історичного досвіду успішної діяльності індивідуальних селянських господарств Правобережної України на початку ХХ ст. Важливо скласти більш конкретне уявлення про такі високотоварні, раціонально організовані господарства, адже це допоможе не лише відчутти живий подих історії, а й окреслити шляхи оптимізації життєдіяльності сучасного селянства.

Останнім часом здійснено ґрунтовні дослідження становлення селянського (фермерського) господарства М. А. Якименко [1], ролі селянства у формуванні ринкових відносин Л. Р Ігнатовою [2], а також зроблено першу в українській історіографії реконструкцію соціоментальної історії селянства Наддніпрянщини другої половини XIX – початку ХХ ст. Ю.П. Присяжнюком [3]. На думку останнього, традиціоналізм був гальмівним чинником трансформації селянського загалу: якщо селяни й послуговувалися ринковими механізмами, то підприємцювали їх головно потребам традиційного господарювання. Селянська господарська практика початку ХХ ст. представлена й у доробку О.В. Михайлюка, який простежив основні її елементи, ставлення селян до праці тощо [4]. Наголошуючи на доволі скромних результатах десятилітнього столипінського землевпорядкування в Україні, О.П. Реєнт і О. В. Сердюк вважають за необхідне охарактеризувати землевпорядковані хутори і відрубні [5]. На їхню думку, високопродуктивних господарств, власниками яких були „працездатні, енергійні й тямущі особи” було замало, а їх загальний земельний ресурс залишався украй недостатнім.

Саме таким модернізованим селянським господарствам Правобережної України, доволі специфічного аграрного регіону, й присвячено цю розвідку, а її мета – довести, що чи не найголовнішим фактором, котрий визначав успіх діяльності селянина, була його здатність до управління, оскільки добре кероване мале господарство могло дати набагато більше прибутку, ніж погано кероване велике.

Зокрема, до такого припущення спонукає аналіз особливостей організації господарства подоланним Лукою Степановичем Сеньківим. У 1909 р. він за сприяння Селянського поземельного банку придбав

хутірську ділянку землі розміром трохи більше 6 десятин. Навесні 1910 р. родина Сеньківих переселилась на хутір, де збудували хату, приміщення для худоби, комору, кам'яний погріб. Земля оброблялась за допомогою плуга, борін, сіялки, культиватора, котрі господар отримував з земського пункту прокату. Тягловою силою була пара коней. На ділянці Сеньків ввів п'ятипільну сівозміну: перше поле залишалось під пар; друге відводилось під озимину (пшениця, жито); третє – під пропашні культури (кукурудзу, картоплю); четверте – під яр (ячмінь, овес, гречка, горох) та п'яте – під конюшину. Під час сівби використовувалось насіння найкращих сортів та дотримувались певні агрономічні вимоги. Чистого прибутку з рільництва у 1913 році було отримано 990 крб. Іншим важливим джерелом прибутків у господарстві Сеньківа було тваринництво. Від продажу 2/3 молочних продуктів (масла, сметани, сиру) на ринку м. Кам'янець-Подільського родина отримувала майже 210 крб. щорічно. Протягом 1913 р. господарство продало 14 свиней, отримавши ще 240 крб. Від продажу яєць отримано суму в 130 крб. Тобто, загальний прибуток господарства у 1913 р. становив 1570 крб. [6, 28]. Наскільки солідною була ця сума, можна визначити завдяки тогочасній місцевій пресі, що із захопленням писала про казкові прибутки подільських селян-заробітчан, котрі протягом року надсилали зі США додому від 600 до 1000 крб. [7, 50]

Враховуючи те, що, окрім господаря, сім'я Сеньківих складалася з дружини та двох малолітніх дітей, то у господарстві мусила використовуватись і наймана праця. Отже, господарство Сеньківа мало високий рівень товарності і стало зразком того, що гарні прибутки можна мати й з порівняно невеликої ділянки землі за успішної організації таких інтенсивних галузей, як тваринництво і птахівництво.

Не менш показовим є й досвід з організації хутірського господарства Авксентієм Степановичем Посвятенком з с. Гуменного Вінницького повіту. У 37 років Посвятенко мав дружину та п'ятеро дітей, старші з котрих відвідували школу. Він користувався авторитетом серед односельців як розважлива, діяльна та енергійна людина. У 1909 р. Посвятенка було обрано сільським старостою, але від посади він відмовився, оскільки був, окрім дружини, єдиним дорослим робітником у господарстві. Ще у 20 років селянин самостійно навчився грамоти, випишував сільськогосподарські журнали „Рілля” та „Хлібороб”, користувався бібліотекою при сільськогосподарській школі в с. Гуменному. До 1909 р. земля Посвятенка (2 дес. надільної та 9 дес. купленої у складі селянського товариства) перебувала в семи різних ділянках. У 1909 р. Посвятенко здійснив перехід до хутірської системи господарювання через добровільний обмін з членами товариства. Під час цього обміну йому довелось виплатити членам товариства 300 крб. готівкою, не зважаючи на те, що площа землі не збільшилась і отримана ним земля була гіршої якості. На ділянці споруджено будівлю, під залізною покрівлею якої розташувались приміщення для сільськогосподарської техніки та знярядь, приміщення для худоби, комора, навіс та тимчасове житло для сім'ї. На хутірській ділянці господар запровадив восьмипільну сівозміну. Господарство

було добре забезпеченим технічно: мало плуг, культиватор, віялку, соломорізку, віз та ін. – усе загаломою вартістю в 1075 крб. Рядову сіялку Посвятенко отримував з пункту прокату [6, 29].

Хвиляста поверхня хутора і невеличкий потічок в долині наштовхнули селянина на ідею влаштування ставків для розведення риби. У 1910 році цю ідею було реалізовано – викопано 2 ставки для вирощування коропів. У більший ставок навесні запустили мальків, тут риба підростала протягом літа; другий ставок менших розмірів був призначений для зимівлі риби. Посвятенко мріяв влаштувати розгалужену систему ставків, задля чого велись переговори з конторою сусіднього маєтку про відведення під ставки частини долини.

Про прибутки та витрати господарства Посвятенка дає можливість скласти уявлення таблиця 1.

Табл. 1

Бюджети господарства А.С. Посвятенка за 1910 – 1912 рр. [6, 29]

Значна питома вага невиробничих витрат свідчить про високий рівень прибутковості цього першого (поблизу с. Гуменного) хутірського господарства. У 1913 р. під впливом прикладу Посвятенка ще десять його односельців виселились на хутори та відрубви. Селяни з навколишніх сіл відвідували хутір, зокрема купували тут насіння. Особливий інтерес у них викликало рибне господарство [6,31].

Прибутки	1910	1911	1912
від рільництва	315	325	-
від тваринництва	140	135	857,6
від рибальства	-	100	-
від роботи з молотаркою у інших господарствах	100	100	300
премія з с/г виставки у м. Вінниці	-	-	20
зайнято у Гаврилівському волосному правлінні	60	100	210
Разом	715	760	1387,6
Видатки	1910	1911	1912
найм робітників	90	95	100
витрати на тваринництво		14	122,6
придбання мальків	20	25	25
сплата податків	50	50	52
будівництво та купівля будматеріалів	265	246	200
банку		110	80
утримання сім'ї	200	220	193
придбання с/г інвентаря	90	-	289
насіння та добрива	-	-	26
купівля землі	-	-	300
Разом	715	760	1387,6

Подібні моделі ефективної організації хуторів та відрубів зустрічаємо й на Київщині. Їхню детальну характеристику подає часопис Київського земства [8]. Опис окремих модернізованих хутірських та відрубних господарств Київщини, Поділля та Волині містяться і в архівних документах, присвячених відвідинам генерал-губернатором районів відрубних та хутірських розселень улітку 1912 року [9, 374-384].

Однак підвищення рівня продуктивності та товарності селянських господарств не слід пов'язувати винятково зі столипінським

землепорядкуванням, тим більше, що райони хутірського розселення з'явилися у поліський повітах Правобережної України задовго до його проведення. Першим таким хутірським поселенням стала розташована в Чуднівській волості Житомирського повіту Волинської губернії колонія Юридик з шести надільних дворів. Це хутірське поселення утворилось у 60-х рр. XIX ст., щоправда не з ініціативи селян, а через збіг зовнішніх обставин: примусове виселення безземельних селян-ремесників з панського містечка Чуднова на державні землі поєдналось з наполегливими порадами місцевого люстратора Ходановського оселитися на окремих ділянках. Патріарх цього поселення О. Приходенко згадував, як люстратор боровся з селянською нерішучістю: „Дурні ви, нічого не розумієте. Будете жити як німці: все поле навколо двору, снопи на мотузці до клуні знесете” [10, 8]. Вже на початку XX ст. Житомирський повіт, а також частина Володимир-Волинського стали справжнім „хутірським Ельдорадо”. Станом на 1904 р. тут розселилося на хутори 72 села з 93 674 десятин надільної землі [10, 20]. Це стало можливим завдяки знайомству місцевих селян з досвідом господарювання німецьких та чеських колоністів. Спочатку в них запозичили знаряддя для обробки землі та перевезень, а згодом і сам землеустрій. Зокрема громада с. Зубринки Горошківської волості Житомирського повіту ще у травні 1889 р. ухвалила рішення про вихід села на „волоки” (від польського „włoka” – міра землі у 30 моргів (15,5 десятин)), на що безпосередньо вплинуло сусідство з чотирма старовинними німецькими колоніями [10, 26].

Стосовно покращення добробуту хуторян Горошківської волості Житомирського повіту на початку XX ст. маємо свідчення місцевого волосного писаря: „У багатьох селян є соломорізки, віялки, молотильні машини, і вони ж купують для своїх доньок та невісток кравецькі машини; у всіх є вози на залізних осях, в багатьох є ремінна упряж; коней тримають вгодованими, а корів – хоча дещо менше, але зате німецької великої породи. З'явилось у селян травосіяння, площа якого щорічно збільшується, сіють переважно конюшину, тимофіївку, вику, купуючи насіння у колоністів; збільшується площа, засіяна пшеницею, яку раніше висівали лише на городах та конопляниках, та й те тільки окремі господарі” [11, 22].

Модернізаційні процеси у селянських господарствах Полісся мали регіональну специфіку, зумовлену впливом іноземних колоністів, значним розміром наділів, потребою в травосіянні та угноєнні ґрунтів, легкістю облаштування криниць тощо. Разом з тим, однією з основних причин хутірського розселення на Поліссі залишались „господарські міркування найбільш розвинутих, тямущих селян” [10, 29].

Якщо селянське господарство мало потужний „людський капітал”, то воно могло бути прибутковим і без виходу на хутір чи відруб. Таким прикладом є господарська діяльність Петра Тимофійовича Ковтанюка з с. Василівки Брацлавського повіту Подільської губернії, який у 1913 році отримує премію за зразкове ведення садівництва. Три з чотирьох окремих ділянок своєї землі Ковтанюк відвів під садки. Ведення садівництва на науковій основі, працелюбність і підприємливість дозволили селянину отримувати до 1500 крб. прибутку на рік.

Частина врожаю постачалась на ринки Подільської та інших губерній (Тирасполь, Бендери, Тростянець). Окрім того, з малини, яблук, вишень, черешень виготовлялось вино (понад 500 відер на рік). Ковтанюк не тільки власноруч виростив майже 1800 дерев, але й правильно організував переробку та збут продукції садівництва [6, 31-33].

Деякі селяни, завдяки особистим якостям, досягали вагомих економічних успіхів, незважаючи на вкрай незадовільні стартові умови для розвитку своєї справи. Чи міг передбачити старенький подільський господар Онуфрій Помірський, котрий ледве зводив кінці з кінцями, що його старший син, наймит пана Рудницького Іван знайде шлях до порятунку родинного господарства? У наймах Іван Помірський вивчив основи бджільництва і у 1904 р. переконав батька придбати 2 дуплянки з бджолами. За дев'ять років пасіка Помірських нараховувала вже 122 вулики, які давали 570 крб. прибутку на рік. Собівартість меду була досить невисокою, бо всі вулики та необхідне приладдя Іван Помірський виготовив власноруч. Якби не бджільництво, то більш-менш пристойне існування великої селянської родини з дев'яти осіб виявилось би цілком неможливим. Адже загальний прибуток від рільництва, птахівництва, садівництва, городництва у господарстві Помірських становив 354 крб. Якщо врахувати вартість утримання сім'ї та худоби, то ці галузі господарства давали лише 80 крб. прибутку на рік. Станом на 1913 р. Іван Помірський придбав 3,5 дес. землі і планував придбання відрубів у 10 дес., покращив та удосконалив знаряддя праці. Окрім продажу меду селянин виготовляв вулики на замовлення [6, 34-38].

Проблемним залишається питання й встановлення кількості модернізованих індивідуальних селянських господарств Правобережжя України у досліджуваний період. Послугуватись тут винятково статистичними даними щодо кількості хуторів та відрубів недоцільно, адже у більшості випадків господарства відрубників та хуторян нічим не відрізнялись від типових селянських. У подальшому варто було б дослідити рівень впливу на модернізаційні процеси у селянському господарстві трудової міграції до Канади та США, хвиля якої на початку XX ст. охопила губернії Правобережної України. На певні роздуми з цього приводу нашоухують повідомлення з Чернігівської губернії з приводу того, що там нерідко можна зустріти селян, котрі побували в Америці, з косою та граблями, зате в американських „штиблетях” і котелку [7, 52].

Модернізовані індивідуальні селянські господарства були поодинокими винятками на Правобережжі України, де широко застосовувалось лише одне положення реформи П. Столипіна – дозвіл виїжджати на схід імперії, а вилучена на хутори та відруби селянська земля становила 4,6% від усіх земельних угідь [12, 23]. Йдеться не про загальну тенденцію, а про окремі раціонально організовані господарства, які досягли вагомих результатів завдяки „людському капіталу”, тобто ініціативності, працьовитості та обізнаності своїх власників.

І. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права // Український

- історичний журнал. – 1996. – №1.
2. Ігнатова Л. Р. Роль українського селянства у формуванні ринкових відносин у роки століпінської аграрної реформи на початку ХХ століття // Вісник. Історія. – К.: Київський університет, 2001. – Вип. 58.
  3. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси, 2007.
  4. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Монографія. – Дніпропетровськ, 2007.
  5. Ресніт О.П., Сердюк О.В. Століпінська аграрна реформа / Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т. 1.
  6. Лець-Запартович І.А. Образцовые крестьянские хозяйства Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 24.
  7. Обзор текущей литературы. Наша эмиграция // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №15.
  8. Киевская земская газета. – 1914. – 6 июня, 4 июля, 12 декабря.
  9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 709. – Спр. 199.
  10. Кофод А.А. Крестьянские хутора на надельной земле. – СПб., 1905.
  11. Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. Вып. 1: К освещению хуторского вопроса. – К., 1908.
  12. Погребинський О. Століпінська реформа на Україні. – Б.м., 1931.

І. Г. Передерій

УКРАЇНСЬКИЙ ХЛІБОРОБСЬКИЙ РУХ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ 1917 – 1918 рр.

Аналіз сучасної політичної боротьби, ідеологічного протистояння політичних сил, пошук витоків і причин складного сьогодення українського села спонукає до глибшого вивчення нашого історичного минулого, зокрема доби національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр., котра впритуп підвела українське суспільство до здобуття незалежності та побудови Української держави. Серед історичних аспектів цього періоду особливий інтерес становить вивчення різних громадсько-політичних рухів та їх вплив на процеси українського державотворення.

Розпад Російської імперії внаслідок Лютневої революції поставив перед Україною дві найголовніші проблеми, що вимагали негайного розв'язання: по-перше, вибір шляхів подальшого політичного розвитку, а по-друге, запровадження соціально-економічних реформ, серед яких першочергове посідала реформа аграрна. Причому саме аграрне питання апіорі містило у собі як суто економічний, так і політичний аспекти. Економічна складова майбутньої земельної реформи повинна була забезпечити подальший інтенсивний розвиток сільського господарства. Одночасно слід було розв'язати проблему гострого протистояння різних соціальних груп та перетворити їх на стабільний соціум, здатний до державного будівництва.

Більшість українських політичних партій того часу, як відомо, виступали за ідею соціалізації землі. Однак повна ліквідація приватної власності на землю відповідала інтересам далеко не всіх хліборобських

мас. Саме це стало однією з головних причин формування та організаційного оформлення українського хліборобського руху, котрий відіграв важливу роль у суспільно-політичних процесах за доби Центральної Ради та Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

У вітчизняній історичній літературі останніх двох десятиліть з'явилася низка наукових розвідок, що безпосередньо чи дотично висвітлюють проблему хліборобського руху згаданого періоду. Це, зокрема, праці О. Яременка [1], Б. Ванцака [2], О. Любовець [3], Ф. Турченка та Н. Заліської [4]. Однак не всі аспекти цього питання на сьогодні всебічно висвітлені.

Метою статті є аналіз процесу становлення, організаційного оформлення та трансформації українського хліборобського руху, а також з'ясування ролі різних його течій у суспільно-політичному розвитку України 1917 – 1918 рр. Для її досягнення автор ставив такі завдання: охарактеризувати ліберальний та консервативний напрями українського хліборобського руху 1917 – 1918 рр.; висвітлити роль його провідників у формуванні програмових засад діяльності хліборобських організацій; з'ясувати причини опозиційного, лояльного чи прихильного ставлення різних течій хліборобського руху до українських урядів того часу.

Український хліборобський рух доби національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. – це неоднорідне та багатопланове явище. Він був представлений кількома угрупованнями, що різнилися соціальним складом, політичними та економічними програмами, формами та методами діяльності. Провідними у ньому були дві течії – ліберальна та консервативна. Консервативну представляли дві організації: Союз земельних власників і Рада землян, котрі об'єднували поміщиків, а пізніше – і частину заможних селян. Вони виступали за збереження приватної власності на землю та неподільність великих латифундій. Ліберальний напрям репрезентувала Демократично-хліборобська партія, соціальною базою якої були дрібні та середні землевласники, в чій інтересах в аграрній сфері була хутірська система господарювання при непорушності приватної власності на землю.

Хліборобський рух оформився на початку 1918 р. як опозиція невдалій аграрній політиці Центральної Ради, своєрідним апогеєм котрої стало скасування приватної власності на землю III-ім Універсалом. Хоча організаційне становлення хліборобських організацій розпочалося ще в 1917 р., відразу після повалення російського царизму.

Союз земельних власників (СЗВ) став першою правою політичною партією, що розпочала свою діяльність в Україні. Спочатку ці місцеві організації були регіональними осередками Всеросійського союзу земельних власників (ВСЗВ), що виник ще у 1905 р. Однак пізніше вони перетворилися на місцеві українські і на середину літа вже існували в усіх дев'яти губерніях України [3, 60 – 61].

У травні 1917 р. у Полтаві відбувся губернський з'їзд ВСЗС, що виступив за збереження приватної власності на землю. У з'їзді взяли участь козаки-хлібороби з Лубенщини, зокрема М. Макаренко та І. Корнієнко, котрі після з'їзду звернулися до місцевого громадського діяча і поміщика С. Шемета